

AKADÉMIA KLASICKEJ EKONÓMIE 2021

Slovenská konzervatívna cesta do nevoľníctva

(čo ma na Hayekovi zaujalo nemenej ako jeho kritika socializmu)

Obsah

Obsah.....	2
Strach, ktorý je najbližšie (úvod)	3
Sémantické chytáky	5
Ostrov verus kontinent	6
Religion first.....	7
Nedotknuteľný a vítaný štát	8
Slovenský konzervativizmus verus náboženstvo	11
Pozitívne zahraničie.....	12
Privilégia a konzervovanie (záver)	14
Zoznam zdrojov	16

Strach, ktorý je najbližšie (úvod)

Nedá sa to prehliadať. Na jednej strane sloboda v podobe voľného pohybu osôb, tovaru a kapitálu naprieč EÚ, na druhej strane postupné strácanie konkurencieschopnosti voči ostatným častiam sveta v dôsledku silnejúcej regulácie a politickej centralizácie. Tá čoraz viac ukrajuje zo získanej slobody a často je dôsledkom progresívneho volania po prísnejších pravidlách. Nie je náhoda, že väčšina technologických gigantov, ako Google, Facebook, Microsoft a mnohé ďalšie vznikla v USA a nie na starom kontinente. Práve pre slobodné prostredie.

V slovenských podmienkach však môže byť chybou považovať progresívny politicko-ekonomický smer za najväčšiu hrozbu pre domácu ekonomickú slobodu. Nie preto, že by jeho predstavitelia nemali chuť organizovať život všetkým naokolo, opak je pravdou, no chýba im politický výtlak. Reálna hrozba tak prichádza presne z opačnej strany.

Vidieť tu dokonca istý paradox, ktorý súvisí so záujmom o jednotlivé voľby. Tradičný volič chodí k urnám v parlamentných voľbách, no únijné spravidla ignoruje. V roku 2019 sa eurovolieb zúčastnilo iba 22,19 percent voličov a o rok neskôr bola účasť v parlamentných voľbách až 65,8 percenta. (Wikipedia). Výsledkom je, že slovenskí progresívcovia ovplyvňujú dianie na Slovensku cez rozhodnutia Bruselu, no doma sú mimo hry. Naopak, dominujú iné strany. Aktuálne najmä tie, ktoré sa, nie vždy poctivo, hlásia ku konzervatívnym hodnotám.

Práve v týchto dňoch predstavuje konzervatívny víťaz volieb Igor Matovič rozsiahlu daňovo-odvodovú reformu, ktorej podstatou je približne 200 eur na dieťa, čo v praxi znamená vyššiu mieru prerozdelenia. Návrh navyše obsahuje absurdity, ako štátne poukazy na šport a rekreáciu, ktoré sa majú čiastočne zaplatiť z toho, že poskytovatelia a teda príjemcovia poukazov budú platiť 29 percentnú daň de facto z tržieb. Navyše štátna podpora má celoplošne smerovať aj k skupinám, ktoré ju nepotrebujú. Tým sa však iba podporuje kolektivistické poňatie spoločnosti a ilúzia závislosti jedinca na štáte.

Predstavené bolo aj podmienenie zníženie DPH v reštauráciách povinnosťou poskytovať bezplatný džbán vody či detské porcie za polovičnú cenu, čo sú jasné zásahy do cenotvorby a produktovej politiky. A vrcholom bola snaha ukázať SZČO ako čiernych pasažierov, ktorý zneužívajú systém. Ožívajú tak slová F. A. Hayeka, že „vo svojom úsilí zdiskreditovať slobodné podnikanie mnohí konzervatívni lídri súperili so socialistami.“ (Hayek 1960, s. 5)

Rizikom tiež je, že v prípade schválenia takejto „štedrej podpory“ sa sotva nájde v budúcnosti politická sila, ktorá bude mať odvahu na zvrät. A to znamená nezvratiteľnú cestu k väčšiemu zadlžovaniu a vyššiemu zdaneniu.

Konzervatívnych útokov na ekonomickú slobodu a prosperitu však nájdeme v našich podmienkach viac. Hayekove varovania preto nestrácajú na aktuálnosti. Samozrejme, ambíciou tejto eseje nie je interpretovať Hayeka, skôr sa ním voľne inšpirovať pri vlastnom pohľade na hrozby slovenského politického konzervativizmu.

Samozrejme, môžeme oponovať, že nie je konzervatívca ako konzervatívca. Napokon aj tento text poukazuje na to, že problémom nemusí byť konzervativizmus či náboženstvo, ale hybrid: konzervatívne lipnutie na náboženských dogmách. Lebo práve to dominuje na politickej scéne. Časy, keď bola konzervatívna strana – v tomto prípade SDKÚ – nositeľom užitočných reforiem, sú dávno preč.

Čo sa ukazuje horšie, pri vnútornom konflikte medzi kultúrnym a ekonomickým konzervativizmom dominuje ten kultúrny (lokálne prispôsobený), čo znamená upúšťanie od myšlienok ekonomickej slobody.

Ekonomickú a osobnú slobodu možno len ťažko oddeliť. Napokon, tá prvá bytostne závisí od druhej. Minimálne v práve profitovať z individualizmu, voľného trhu a bez zbytočných regulačných a legislatívnych prekážok. Tvrdenie, že ekonomická sloboda je podmienená osobnou a kultúrnou slobodou je základnou hypotézou tejto eseje.

Než si ukážeme, v čom spočíva konzervatívna hrozba pre ekonomické slobody, položme si otázku: ktorému slovenskému politikovi sa podarilo najvýraznejší woke exces? Samozrejme, odpoveď bude subjektívna, no verím, že zaujímavá. A chvíľu si na ňu počkáme.

Sémantické chytáky

Definovať svetonázor nie je jednoduché, liberalizmus i konzervativizmus majú viacero významov a nepovieť nič nové, že z niektorých pohľadov si môžu byť oba smery pomerne blízke.

Ako pripomína Martin Mojžiš, konzervativizmy sú prinajmenšom dva: „Jeden z nich náboženstvo nijako zvlášť nepotrebuje a druhý zas nepotrebuje takmer nič okrem náboženstva.“ A hoci spoločným menovateľom je nedôvera k príliš výrazným a príliš rýchlym zmenám, motivácie odlišné. (Mojžiš, 2019). To je dôležitá poznámka.

V slovenských podmienkach sa dá zájsť omnoho ďalej. Za konzervatívca sa tu môže a aj sa označuje: prívrženec prvej Česko-slovenskej republiky a jej pokrokových ideálov a rovnako tak aj fanúšik klérofašistického Slovenského štátu.

Zjednodušíme si to tým, že budeme odlišovať kultúrny konzervativizmus a ekonomický konzervativizmus, tak ako naznačil Mojžiš. U nás je dominantný ten prvý. Ak sa namiesto tradičných ekonomických definícií pozrieme na slovo konzervatívca sociolingvistickou optikou – teda akceptujeme, že jazyk definujú jeho používatelia, vidíme, že prívlastok konzervatívny má často symbolizovať „náboženský“. Vymenujme „Konzervatívny denník Postoj“, „Denník Štandard“, „Konzervatívny web“, či už zaniknutý „Konzervatívny výber“. A spomenúť musíme aj kontroverzný „konzervatívny denník“ Hlavné správy.

Naopak, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika patrí v slovenskom prostredí k ojedinelým. A hoci je zameraný celospoločensky, mňa upútali práve jeho aktivity zamerané na ekonomiku. Samozrejme, nemožno obísť, že aj vyššie vymenované kultúrno-konzervatívne weby sa usilujú otvárať ekonomické konzervatívne témy, no v menšej miere v rámci svojho obsahu.

Rovnako široké je aj označenie liberál. Napokon, presne o tom hovorí Hayek v predslove k americkému vydaniu svojej knihy, keď pripomína, že on tento termín používa v britskom a nie americkom význame. Práve v USA sa toto slovo stalo „súčasťou kamufláže ľavicových hnutí.“ A preto sa majú mnohí skutoční liberáli sklona označovať sa ako konzervatívci. (Hayek, 2004, s. 10)

A práve tu ponúka Hayek veľmi zaujímavý postoj: „Aj keď je konzervativizmus nevyhnutným prvkom každej stabilnej spoločnosti, nie je spoločenským programom; svojimi paternalistickými, nacionalistickými a moci sa koricami tendenciami sa často väčšmi približuje socializmu než skutočný liberalizmus.“ Práve toto, ako si ešte vysvetlíme, často vidíme aj na Slovensku.

Na druhej strane v inom diele Hayek hovorí, že ak chceme diagram, bolo by vhodnejšie nakresliť trojuholník. „Konzervatívci by zaberali jeden roh, socialisti ťahali k druhému a liberáli k tretiemu. Ale keďže socialisti boli dlho schopní ťahať tvrdšie, konzervatívci mali tendenciu nasledovať skôr socialistický ako liberálny smer a vo vhodných časových intervaloch si osvojili tie myšlienky, ktoré sa stali úctyhodnými vďaka radikálnej propagande.“ (Hayek 1960, s 2.)

A zaujímavý je aj vzťah konzervativizmu a štátu: „Konzervatívne hnutie je už samotnou svojou prirodzenosťou nútené brániť ustanovené privilégia a pri ochrane týchto privilégií sa musí opierať o moc vlády.“ (Hayek, 2004, s. 10) Opäť nič, čo by sme nepoznali u nás.

Navyše v slovenských podmienkach vidíme, že ak jednotlivец stojí pred voľbou či uprednostniť svoj kultúrny / náboženský alebo ekonomický liberalizmus, uprednostní ten prvý. Na škodu ekonomickej slobody.

Práve slovenská prax ostro kontrastuje s teóriou i zahraničnými skúsenosťami. Nemáme prečo nesúhlasiť, že „klasický liberalizmus (rozpracovaný najmä v 18. a 19. storočí Adamom Smithom a Alexis de Tocqueville) a konzervativizmus (rozpracovaný predovšetkým v 18. storočí Edmundom Burkom) stoja na myšlienkach, ktoré obdobne (aj keď nie totožne) zdôrazňujú: individualitu človeka s osobnou slobodou a trh s jeho neviditeľnou rukou, so spontánnym poriadkom a s dobrovoľnými vzťahmi a tiež nedokonalosť, (rozumové, emociálne a etické) obmedzenia človeka, z toho vznikajúce riziká pri koncentrácii moci.“ (Gonda 2004).

No práve naša konzervatívna vláda neakceptuje individualitu – posilňuje vyššiu mieru prerozdelenia a prehliada riziká pri koncentrácii moci. A používa štát na legislatívne nanútenie svojho videnia sveta.

Napokon toto dištancovanie od klasického liberalizmu prichádza od predstaviteľov konzervatívnej scény. Minister práce Milan Krajniak, ktorý sám sebe dal prezývku Posledný križiak, čím zdôrazňuje svoje konzervatívne hodnoty, napríklad otvorene hovorí: „Liberálne elity majú pocit, že ak niečo má byť hodné slova reforma, potom to musí ľudí našťavať a ešte aj bolieť.“ (Hanus, Majchrák, 2021a). V tomto prípade sa politicky nevyhraňuje voči progresívnemu liberalizmu, ale práve voči klasickému. Čo je liberálne, je zlé – nájdeme medzi riadkami.

Zaujímavé tiež je, že samotní predstavitelia kultúrneho konzervativizmu si nárokuje právo definovať občiansky konzervativizmus a to svojou optikou. Potvrdil to šéfredaktor Postoj.sk Martin Hanus (2021b), keď hovorí o konci občianskych konzervatívcov na Slovensku v súvislosti s parlamentným hlasovaním v prípade známej Správy Matíc: „Práve preto zarážajú mená tých dvoch poslancov z klubu SaS, ktorí cítili potrebu zahlasovať priamo proti Záborskej uzneseniu – jedným je Ondrej Dostál, líder Občianskej konzervatívnej strany, a druhým Peter Osuský, niekdajší člen OKS. Tento slovenský pokus o občiansky/sekulárny typ konzervativizmu, akému sa najmä mediálne darí v susednom Česku (Echo24, Reflex), stroskotal už dávnejšie. Jeho kľúčový problém bol zrejme v tom, že bol založený viac na osobných vojnách v rámci stredo-právneho priestoru (proti SDKÚ, Dzurindovi, Miklošovi) než na autentických konzervatívnych ideách. Až to dospelo do štádia, že ľudia OKS hlasujú ako parlamentný výsadok Progresívneho Slovenska. Škoda.“

Nuž, kto nehlasuje s nami, je triedny nepriateľ – takýto komunistické nazeranie na sveta sa ľahko adoptuje.

Treba však jednoznačne dodať, že samotní konzervatívci sa voči často definičným skratkám a terminologickej zámene často ohradzujú: „Liberalizmus si identifikoval svojho súpera trochu inak, zvolil si argumentačne slabšieho protivníka: nízku, doslova až zvrhlú (občas naozaj až fašistickú) podobu kresťanstva a tú označil za konzervativizmus. A do tejto vaničky bolo naliate všetko, čo sa spájalo so slovom „konzervatívny“. Aby to nebolo málo, urobila to isté aj táto, neraz veľmi bigotná časť kresťanstva – nazvala sa jediným správnym konzervativizmom. Klasickí konzervatívci – občianski aj kresťanskí – ostali na druhej koľaji a chvíľu neťahali už ani len za kratší povraz.“ (Vydra, 2019).

Ostrov verzus kontinent

Hoci sa v rámci tejto eseje venujeme predovšetkým slovenskému prostrediu, nemožno obísť svetový kontext. Joch (2002) veľmi zaujímavovo načrtol akúsi maticu, ktorej položky tvorí európsky kontinentálny liberalizmus i konzervativizmus a rovnako britský konzervativizmus a liberalizmus. Klasický liberalizmus chváli za to, že „identifikoval slobodu ako patričný politický cieľ. Nevenoval sa

však predpolitickým (morálnym, civilizačným) predpokladom udržania slobody v spoločnosti - tomu, že slobodu nemožno udržať v akejkoľvek spoločnosti.“

V prípade britského konzervativizmu jasne hovorí, že nemôže byť radikálny. „Zmena nemá byť robená iba pre zmenu; nemá byť nikdy rýchla, náhla, radikálna alebo ďalekosiahla.“ A tiež: „Konzervatizmus je nutne moderujúcim (mierniacim) prúdom; snahou držať sa toho vyskúšaného a osvedčeného proti novému a neznámemu.“

Naopak, pomerne tvrdo kritizuje Joch kontinentálny konzervativizmus, ktorý sa usilovať o „konzerváciu (...) tradičného feudálneho systému; prudko reagoval na Francúzsku revolúciu a všetky prúdy, ktoré z nej vzišli. Naopak, títo ľudia veľmi zdôrazňovali inherentnú zlobu a nerozumnosť človeka. Ľudia sú náchylní k zlému, a preto potrebujú nad sebou štát, ktorý ich drží na uzde a krotí ich vášne a chůtky.“

Dodáva, že najskôr konzervatívci dokázali odhaliť živelnú silu nacionalizmu. No tu postupom času nastala zmena: „Až v druhej polovici 19. storočia, kedy sa etablovali národné štáty, začali európski konzervatívni štátnici využívať nacionalizmu ako sily schopné získavať lojalitu obyvateľstva a teda aj podporovať súčasný poriadok – prepojenie nacionalizmu či aspoň národného cítenia s konzervatívnou politikou praktizoval predovšetkým Otto von Bismarck v Nemecku, alebo aj Ľudovít Napoleon (Napoleon III.) vo Francúzsku.“

V prípade viacerých autorov vidíme dokonca snahu polemizovať s Hayekom pri jeho odmietaní konzervativizmu. Frišo (2004) to dáva za vinu mnohým hlavne kontinentálnym konzervatívcom, ktorí však zrejme nikdy neboli hlavnou konzervatívnou líniou. „Hayek si správne povšimol, že Burke bol whig, a nie tory. To, čo z toho vyvodil, je však skôr na úsmev.“

Pre úplnosť dodajme, že Hayek (1960) napísal: „Aj Edmund Burke zostal až do konca starým whigom a bol by sa triasol pri predstave, že by ho považovali za toryho:“

Frišo ďalej polemizuje, že „Hayek správne pripomína, že konzervatívec je spokojný, len keď na reformy dohliada nejaká vyššia autorita. Mýli sa však, keď tvrdí, že tou autoritou je pre konzervativizmus štát - tou autoritou je totiž Boh, či pre ateistických konzervatívcom prirodzený poriadok.“

Aj Lukáš Krivošík (2008) je presvedčený, že „byť v ekonomickej rovine liberálom a v hodnotovej konzervatívcom je konzistentnejšie, než iné kombinácie.“ A ponúka historické príklady, keď napríklad z konfliktu liberálov a konzervatívcom, „ťažil v prvej polovici 20. storočia najmä socializmus, ktorý v mnohých jeho podobách - národno-socialistickej, komunistickej, či sociálno-demokratickej - začal svoj víťazný pochod politikou i kultúrou.“ A ako dodáva, bolo to „práve spoločné sformovanie liberálno-konzervatívnej novej pravice viedlo najmä v 80. rokoch 20. storočia k potlačeniu socialistických prúdov na Západe a dokonca k porážke Sovietskeho zväzu na Východe.“ A dodáva, že aj na Slovensku, „nástupu národno-socialistickej vlády v roku 2006 bezprostredne predchádzali spory medzi konzervatívami a liberálmi o takzvanú výhradu vo svedomí.“

Krivošík aj preto tvrdí, že byť súčasne ekonomickým liberálom a spoločenským konzervatívcom je „jediný konzistentný postoj, ktorý pravičiar môže zaujať.“ Toto je myšlienka, ktorá si zaslúži vlastnú kapitolu.

Religion first

Krivošíka môžeme na základe prečítaného zrejme bez spochybňovania označiť za prívrženca ekonomickej slobody, čo preukázal v nejednom texte. Práve ekonomická sloboda je však limitovaná jeho vzťahom ku kresťanstvu, ilustrovať to môžeme pri téme nedeľného predaja. „Sotva by jeho obmedzenie premenilo Slovensko na ´cirkevný štát´. Rovnako ako nie sú ´cirkevnými štátmi´ Nemecko, Rakúsko a Švajčiarsko, kde (až na výnimky) majú v nedeľu obchody zatvorené. Navyše, aj niektoré ekonomicky liberálne krajiny ako USA alebo Holandsko delegujú reguláciu predaja na svoje nižšie správne či samosprávne jednotky, takže tam v jednotlivých lokalitách možno naraziť v nedeľu na zatvorené obchody, hoci nejde o výsledok plošného celonárodného zákazu,“ napísal Krivošík (2020b).

Dodal tiež, že voľná nedeľa sa najčastejšie považuje za čosi, „čo vyplýva z kresťanského kultúrneho dedičstva Európy. Svoje argumenty však pre ňu majú aj odborári.“ (Krivošík, 2020b). Práve tu vidíme, nie spájanie sa klasického liberalizmu a konzervativizmu, ale skôr načúvanie socializmu. Napokon Karl Marx, pre našinca prekvapivo, nemá na západe z dôvodu absencie osobnej skúsenosti až takú pachuť totalitnej diktatúry.

Napokon Krivošík dodáva: „Slovensko počas pandémie prechádza experimentom s obchodmi, ktoré sú v nedeľu zatvorené. Výsledky tejto skúsenosti by mali vplývať aj na rozhodnutie, či s tým pokračovať, alebo nie. Prípadne, v akej podobe.“ (Krivošík, 2020b). To nám naznačuje, že ekonomická sloboda (mať v nedeľu otvorené), nie je najvyšší imperatív, ale dá sa ohnúť.

A napokon naznačuje aj ochotu na niečo ako „kartelovú dohodu“ v prípade regulácie. „Pokiaľ internetoví giganti k tomu ešte vyhadzujú zo svojich radov jednotlivcov, dovoľujúcich si protirečiť ľavicovo-liberálnej ortodoxii, ako sa to stalo Jamesovi Damorovi pred dvomi rokmi, prečo by konzervatívcom malo záležať na ekonomických záujmoch týchto gigantov?“ (Krivošík, 2019).

Lenže toto sú dve samostatné pozície. Ak dochádza k diskriminácii, existujú súdy ako cesta k ochrane a vymožitelnosti práva. No trestať celé odvetvie reguláciami, ktoré nesúvisia s možným prehreškom, je zjavnou cestou do nevoľníctva.

Napokon aj Hayek jasne hovorí: „Existuje mnoho hodnôt konzervatívcov, ktoré ma oslovujú viac ako hodnoty socialistov; no pre liberála nie je dôležitosť, ktorú osobne pripisuje konkrétnym cieľom, dostatočným ospravedlnením na to, aby nútil ostatných, aby im slúžili.“ (Hayek, 1960, s. 4)

Nedotknuteľný a vítaný štát

Nebezpečenstvo konzervatívneho útoku na slobodu si vieme ukázať na ponovembrovej debate o význame SNP. Vtedajší poslanec a už nebohá autorita konzervatívnej scény Anton Neuwirth vyslovil v pléne NRSR túto myšlienku: „Ak máme v tomto svetle hodnotiť 29. august, tak si uvedomme, že je to deň, v ktorom sa začala tragédia slovenského národa. Áno, tragédia, lebo v ten deň zdvihol Slovák zbraň proti Slovákov. Z celkového pohľadu slovenského národa sa nám tento deň javí ako čierny.“ (Blaščák, 2021).

Lenže tragédia národa sa začala už vo chvíli, keď štát a jeho prisluhovači prestali rešpektovať osobné vlastníctvo (arizácia) a neskôr aj právo na život (koncentračné tábory) svojich vlastných obyvateľov. Už vtedy Slovák zdvihol zbraň proti Slovákov. Označovať povstanie proti totalitnému štátu tragédiou je nebezpečný prejav etatizmu, ktorý predpokladá nedotknuteľnosť diktatúr. To, že sa neskôr SNP stalo nástrojom komunistickej propagandy je nespochybniteľný a smutný fakt, no nevyvracia, že pôvodne išlo o akt boja za slobodu.

Chápeme, že Neuwirth bol disident a politický väzeň socialistického režimu, no úcta, ktorá mu za to bez debaty prináleží, neospravedlňuje nebezpečný etatizmus, ktorý svojou myšlienkou naznačil a umožnil ďalej rozvíjať.

Slovenský kultúrny konzervativizmus však polemizuje slobodou a ekonomickou prosperitou aj v iných oblastiach.

Adam Smith sa nemýlil, keď hľadal bohatstvo národov v obchode a deľbe práce, ktorá sú však obmedzené: „rozsahom trhu“. (Smith, 2019, s. 19)

V slovenskom prípade vidíme viacero prekážok ekonomického rastu a prekonávania pasce stredného príjmu: únik mozgov i manuálnej pracovnej sily do vyspelejších krajín v rámci otvoreného pracovného trhu EÚ. A to aj do kultúrnej i geograficky blízkeho Česka. Ak nerátame najnovších členov EÚ Bulharsko a Rumunsko, sme periférna krajina a to limituje možnosti nášho trhu. Kompenzovať by sme ich vedeli otvorením sa migrácii z tretích krajín. Vidíme však odpor.

Nedávno, v septembri v rámci fóra v Budapešti podpísali premiéri Česka, Maďarska, Poľska, Slovinska a Srbska spoločnú deklaráciu, podľa ktorej by prisťahovalectvo nemalo byť odpoveďou na klesajúcu pôrodnosť v členských krajinách EÚ. (Denník Štandard, 2021).

Slovensko malo zastúpenie v osobe už spomenutého konzervatívneho ministra práce Milana Krajniaka „Na Slovensku a v krajinách strednej Európy povyšujeme podporu rodín nad migráciu.... Úprimne ma potešilo, že je nás viac, ktorí vidíme rozvoj našich krajín v prarodinnnej politike, a nie v dovážaní ľudí zo zahraničia,“ povedal pre Denník Štandard. (Pilz, 2021).

Rodinná politika v podmienkach vlády s konzervatívnym nádychom, ktorej je Krajniak členom, však zrejme naberie podobu čerstvo predstavovaného príspevku 200 eur na dieťa. Jednoduchá matematika pritom naznačuje, že tieto peniaze treba niekomu vziať. Veľká a populistická reforma tak zrejme iba otvorí priestor pre vyššie prerozdelenie, zvyšovania zadĺženia a napokon nárast daňového zaťaženia. To vyzerá ako opak slobody.

Pritom súvis medzi migráciou a ekonomickou prosperitou je zjavný. Stačí sa pozrieť do USA. Medzi najbohatšie štáty patria Connecticut, Massachusetts a New York. (Chamber of Commerce), teda tie, ktoré stavajú na multikulturalizme. Samozrejme, pre korektnosť je potrebné podobné rebríčky dať do kontrastu s mierou ekonomickej slobody. Pre účely eseje však zостаňme na Slovensku.

Na ekonomický rast nepotrebujeme len lacnú pracovnú silu z tretích krajín, ale aj mozgy, ktoré vytvoria pozície s vyššou pridanou hodnotou. Ako v rámci EÚ lacná krajina by sme vedeli vytvoriť priestor pre inkubátory a startupy, problémom je však kultúrna uzavretosť. Pamätáme si, ako LGBTI pracovníci Európskej liekovej agentúry napísali list s obavami z presídlenia do Bratislavy z dôvodu, že „nová krajina, kde má agentúra sídliť, nebude uznávať ich práva alebo práva ich partnerov.“ (Gehrová, 2017).

Samozrejme, lieková agentúra je úrad, nie firma s vysokou pridanou hodnotou, no i tak citované obavy dobre ilustrujú zaslúžené vnímanie Slovenska v očiach vzdelanej západnej populácie.

Ochrana konzervatívnych hodnôt štátom pritom nie je len politické posolstvo populistov smerom k jednoduchému elektorátu z vidieka. Podobné hlasy sa ozývajú aj v intelektuálnych konzervatívnych kruhoch. Šéf rešpektovaného Spoločenstva Ladislava Hanusa Juraj Šúst v rozhovore pre Denník N naznačil viacero momentov, kde od štátu očakáva ochranu svojich hodnôt. Zakázal by napríklad rozvody.

Na margo toho, že ide o ideologické spory dodal, že kresťanstvo nevníma ako ideológiu: „Kresťanstvo vnímam ako pravdivé náboženstvo. Ideológia je predsa sekulárny koncept, ktorý Karl Marx definoval ako myšlienkový prúd, prostredníctvom ktorého chce vládnuca moc ovládať masy. Toto je ideológia. Kresťanskú vieru takto určite nevnímam.“ (Gehrová, 2021). To nie je z jeho strany dialóg, to je zarezanie akejkoľvek debaty.

Zdá sa že ide o nebezpečné zabetónovanie konzervatívnych hodnôt napriek vývoju spoločnosti. Hoci nemáme k dispozícii výsledky posledného sčítania obyvateľov, špekuluje sa, že počet veriacich môže poklesnúť pod 50 percent.

Šúst tiež argumentuje, že „konzervatívna predstava migrácie spočíva v tom, že tí, ktorí prichádzajú do našej krajiny, by nemali zmeniť kultúrny a náboženský ráz krajiny. Teda aby sa dokázali integrovať do spoločnosti, ktoré je prítomné.“ (Gehrová, 2021).

Otázka však je, čo je prítomné? No predsa to, čo dominuje na trhu. Média ako Postoj a Denník Štandard vznikli ako reakcia na to, že podľa ich názoru na trhu pôsobia inak hodnotovo zamerané médiá. Ak by krajina bolo z hľadiska kultúrnych tradícií nastavená, teda tak, ako dúfa Šúst a iní konzervatívci, dominovali by práve konzervatívne médiá.

Veľmi dobre to rámčuje McQuaill, keď vraví, že: „Výraz 'kultúrny imperializmus' vyvoláva predstavu invázie a donucovania, napriek tomu, že sa vždy obmedzuje na tlaky vychádzajúce z trhového systému, ktorého podmienky zvyhodňujú dominantného dodávateľa mediálnej kultúry.“ (McQuaill, 1999, 139 s.)

Trh teda rozhodol aj u nás. Kto chce chrániť konzervatívne hodnoty napríklad prostredníctvom legislatívneho obmedzovania LGBTI v Maďarsku a Poľsku, nechráni slobodu, ale obmedzuje trh. Presne takto konzervativizmus pomocou štátu limituje voľnú súťaž a našu slobodu.

Pritom existuje všeobecne akceptovaný koncept, ktorý chráni nielen náboženskú, ale aj inú slobodu, už roku 1896 ho definoval americký antropológ Franz Boas (1896).

Kultúrny relativizmus ako opak entocentrizmu hovorí, že cudzie kultúry je potrebné posudzovať v kontexte ich vlastných hodnôt. Zjednodušene povedané, LGBTI akceptuje hodnoty kresťanstva a kresťanstvo sexuálnu inakosť. Lenže to by sa konzervatívci museli vzdať svojej vízie nanucovať svoje hodnoty v karteli so štátom všetkým obyvateľom.

Výsledkom by bol otvorenejší trh a ekonomická prosperita.

Krivošík napríklad argumentuje (2008): „Tradičná morálka neodsudzuje napríklad potraty, homosexualitu, promiskuitu, konzumáciu drog a mnohé ďalšie záležitosti, lebo si v minulosti niekto zmyslel, že ľuďom vezme všetku radosť. Ale preto, že tieto veci v dlhšom časovom horizonte vytvárajú spoločenské a najmä individuálne náklady, ktoré vysoko presahujú výnosy. Toto nie je žiadny konzervatívny výmysel. Akýkoľvek psychológ vie, že časté striedanie sexuálnych partnerov, zneužívanie drog alebo rôzne závislosti nie sú žiadnymi manifestáciami slobody, ale zvyčajne sú spôsobom úniku pred hlbokými vnútornými problémami.“

Ak by to bola pravda, nie je vhodnejšie rešpektovať individualizmus a nechať jedincovi právo na omyly?

Slovenský konzervativizmus verzus náboženstvo

To, čo bolo doteraz napísané, nespochybňuje náboženstvo, ani ho nedefinuje ako problém. Problém je iba konzervatívna interpretácia náboženstva predovšetkým v strednej a východnej Európe, kde si predstavitelia politického a verejného života myslia, že môžu nanucovať svoje hodnoty podobne ako to nedávno robili komunisti.

O užitočnosti kresťanstva pre vývoj modernej spoločnosti pojednáva veľa autorov. Napokon portál Postoj vydal v slovenskom vydaní knihu Ako katolícka cirkev budovala západnú civilizáciu (Woods, 2021), s ktorou podstatou sa len ťažko polemizuje.

Nejaké výhrady však aj tak skúsme nájsť. Napríklad pri dlhovej kríze. Tomáš Sedláček pripomína, že doslovný preklad známej modlitby je: „odpušť nám naše dlhy“ (Sedláček, 2012, 147 s.) Ako dodáva, ak sa nám zdá tento koncept ťažko pochopiteľný, stačí si spomenúť „na vykupovanie dlhov bánk a veľkých spoločností v krízových rokoch 2008 a 2009“. (Sedláček, 2012, 149 s.)

Práve tu sa však bije právo na nový začiatok v podobe osobného konkurzu a morálny hazard, v prípade sanácie špekulantov v čase ekonomických kríz. Toto je však príklad, aby sme ukázali, že priestor pre polemiku je naozaj široký.

Všeobecne je však prínos kresťanstva pre ekonomiku užitočný a hodný nasledovania aj zo strany slovenských „konzervatívnych reformátorov“. Hoci na jednej strane „bohatí majú byť pripravení sa rozdeliť s inými v prípade potreby“ (Sedláček, 2012, 165 s.) v inom prípade s odvolaním sa na Tomáša Akvinského rovnaký autor dodáva: „Spoločnosť si nežiada tyrana ani centrálného plánovača, ale usmerňovateľa, vládcu-kormidelníka. Tak i ekonómia musí predstavovať umenie kormidelnícke viac než nástroj, ktorým sa budeme pokúšať rieku presmerovať či úplne pretvoriť. (Sedláček, 2012, 177 s.). Odkaz je teda zrozumiteľný, no ignorovaný.

Dodajme, že v katolíckom prostredí bola rozvinutá teória subjektívnej hodnoty, ktorá sa dostala do rozporu s Marxovou teóriou pracovnej hodnoty. (Woods, 2021, 205 s.). Podstatné je, že neskorí scholastici „nielenže pochopili a vypracovali zásadné ekonomické princípy, ale obhajovali aj ekonomickú slobodu a ekonomiku voľného trhu“ (Woods, 2021, 214 s.).

Práve toto je dôležité posolstvo. Nutné je pristupovať k ekonomike s otvorenou myslou a rešpektovaním voľného trhu. Nie hľadať spôsoby, ako pomocou štátu vytvárať prekážky. Žiaľ, práve to je smutný kurz dominujúcej časti slovenského konzervatívneho prostredia, ktoré sa snaží napríklad o bariéry na pracovnom trhu a vyššiu mieru prerozdelenia.

Možno aj preto by sme namiesto konzervativizmu mohli v slovenskom prípade používať pojem klérosocializmus, ktorý môže byť presnejší pre politický populizmus a presadzovanie kolektivismu. No práve tu sa otvára pre konzervatívco, aby sa od klérosocializmu jasne dištancovali. To však veľmi nevidíme.

Pozitívne zahraničie

Boj s Bruselom sa stáva argumentom, za ktorý politici v Maďarsku a Poľsku skrývajú obmedzovanie slobody. „V Orbánovom Maďarsku už od roku 2010 prebieha pomalá erózia demokratických inštitúcií a liberálneho spôsobu vládnutia. (...) Tento typ zriadenia síce formálne zachováva demokratické inštitúcie, skutočnej politickej slobode však kladie rôzne prekážky. Poľsko nastúpilo podobnú cestu.“ (Cívik, 2017, s. 39)

Naopak, pozitívnym príkladom konzervatíva v politike v rámci krajín V4 môže byť čerstvý víťaz českých volieb a šéf ODS Petr Fiala, ktorý je navyše politológ a vysokoškolský pedagóg. To znamená, že politiku i jej konzervatívne vymedzenie dokáže definovať s akademickou presnosťou a praktickou zručnosťou.

Jasne a rozumne definuje, že: „Boj s prebujnenou normotvorbou, reguláciou a svojvoľnou kontrolnou šikanovaním je dnes jedna z najťažších politických úloh konzervatívnej pravice.“ (Fiala, Mikš, 2019). Poukazuje tiež na to, konzervativizmu záleží na životnom prostredí, no: „k ekologickému aktivizmu a nátlakovým skupinám sa konzervatizmus stavia negatívne najmä preto, že sú z podstaty ideologické a nepripúšťajú diskusiu.“

Čo je ešte zaujímavejšie, Fiala ponúka tiež odpoveď na otázku, prečo dochádza k istej radikalizácii politiky. Odvoláva sa pritom sna britského žurnalistu a spisovateľa Davida Goodharta, ktorý tvrdí, že občanov západu môžeme zjednodušene deliť na anywhere, ktorých životy sú mobilné – teda globálnych občanov na somewhere, ktorý sú zakorenení v konkrétnom národe, spoločenstve, kultúre, mieste a rodine. Preto, že západní politici už dekády uprednostňujú prvú skupinu na úkor tej druhej cítia sa dnes somewhere „tradičnou politikou a politikmi zradení a opustení a podliehajú najrôznejším populistickým hnutiam. Tie najčastejšie vedú nekonvenční vodcovia, ktorí sa prezentujú ako hovorca zabudnutých más a vystupujú proti takzvaným ´elitám´.“ (tamtiež)

Takúto revoltu, ktorej príkladmi je brexit či zvolenie Donalda Trumpa však nemožno považovať za „nebezpečný nacionalizmus, ako sa nám snaží nahovoriť odcudzené liberálno-ľavicové elity, ale o prirodzený patriotizmus, potrebu niekam patriť.“

Príkladom politika, ktorý si uvedomil, že deliaca línia v politike povedie medzi lokalizmom a globalizmom, je Viktor Orbán, ktorý je predstaviteľom konzervatívnej pragmatickej politiky. „Jeho recepty určite nemožno automaticky preberať (naše situácie aj mentálne nastavenia sú iné) ani prehliadať niektoré krajnosti, ale ním nastavený smer stojí za pozornosť.“ (tamtiež).

Kým doteraz sme mohli vo Fialovi nájsť mnoho paralel s Haykovými varovaniami pred nevoľníctvom, práve tu naznačuje Fiala isté rozdiely medzi konzervativizmom a Haykovým liberalizmom. Ten totiž píše: „Ako často uznávajú konzervatívni autori, jednou zo základných črt konzervatívneho postoja je strach zo zmeny, bojazlivá nedôvera k novému ako takému, kým liberálny postoj je založený na odvahe a sebadôvere, na pripravenosti. nechať zmenu bežať, aj keď nevieme predpovedať, kam povedie.“ (Hayek, 1960, s. 3).

Fiala to potvrdzuje postojom k sexuálnym menšinám. „Spoločnosť, ktorá nedokáže vítať deti, a namiesto toho sa donekonečna necháva zahľcovať minoritnou LGBT či rodovou agendou, nemá budúcnosť. Progresivistická politická agenda odpútava človeka nielen od jeho prirodzenosti, ale aj od bremien, ktoré ho vždy definovali ako zodpovednú sociálnu bytosť, a ešte tomu eufemisticky hovorí ´sloboda´. Ale v takejto slobode nemôže byť človek šťastný, lebo práve tieto bremená z nás robia skutočných ľudí. Konzervatizmus preto odmieta radikálnu rodovú agendu a v maximálnej miere

podporuje prarodinnú sociálnu politiku, ktorá povzbudzuje a posilňuje manželstvo a rodenie a výchovu detí v skutočnej slobode a súkromí.“ (Fiala, Mikš, 2019).

Hayek si tieto postoje uvedomoval už dávno: „Typický konzervatívec je skutočne zvyčajne muž s veľmi silným morálnym presvedčením. Chcem tým povedať, že nemá žiadne politické princípy, ktoré by mu umožňovali pracovať s ľuďmi, ktorých morálne hodnoty sa líšia od jeho vlastných, pre politický poriadok, v ktorom sa obaja môžu podriaďiť svojmu presvedčeniu.“ (Hayek, 1960, s. 4). Povedané rovnakým autorom inak: „Z tohto dôvodu nie sú pre liberálov ani morálne, ani náboženské ideály riadnym predmetom nátlaku, zatiaľ čo konzervatívci ani socialisti takéto hranice neuznávajú.“

Práve tu sa rysuje problém. „Ak sú v spoločnosti prítomné odlišné náboženské predstavy so silným politickým odkazom, nutne dochádza ku konfliktom.“ (Cibik s. 28)

Ale povedané znovu Haykovými slovami: „Čím viac človek nemá rád cudzie veci a svoje vlastné spôsoby považuje za nadradené, tým viac má tendenciu považovať za svoje poslanie „civilizovať“ iných – nie dobrovoľným a ničím nerušeným kontaktom, ktorý liberáli uprednostňujú, ale tým, že im ponúka požehnanie efektívnej vlády.“ (Hayek, 1960, s. 8)

Alebo ešte inak od rovnakého autora: „Hoci liberál rozhodne nepovažuje všetky zmeny za pokrok, pokrok poznania považuje za jeden z hlavných cieľov ľudského úsilia a očakáva od neho postupné riešenie takých problémov a ťažkostí, na vyriešenie ktorých môžeme dúfať. Bez toho, aby preferoval nové len preto, že je nové, liberál si uvedomuje, že podstatou ľudského úspechu je, že vytvára niečo nové; a je pripravený vyrovnáť sa s novými poznatkami, či už sa mu ich okamžité účinky páčia alebo nie.“

Priviléžia a konzervovanie (záver)

Ale vráťme sa na začiatok eseje. Otázka z úvodu znela, ktorý politik je autorom najvýraznejšieho woke excesu. Mojim favoritom sú slová o (ne)nominácii Miroslava Šatana do národnej reprezentácie z roku 2014. „Z vyjadrenia trénera je zrejmé, že prednosť dostali mladší, nie však nevyhnutne lepší hráči. Ak by takto postupoval ktorýkoľvek zamestnávateľ, porušil by č. 21 Charty základných práv EÚ, ktorý zakazuje diskrimináciu na základe veku.“ (HN, 2014). Uvedomelé slová, hodné woke kultúry, však? No patria poslankyni, ktorá nie je z progresívnych či socialistických kruhov. Ide o ikonu konzervativizmu Annu Záborskú.

Ťažko povedať, či za týmto vyjadrením bol politický populizmus alebo nekompetencia, no takéto vyjadrenie nebezpečne smeruje k privilegiu robiť prácu, ktorú človek nezvláda. Pritom ako pri slovíčkarení o konzervativizme a liberalizme hovorí Hayek (1960): „Podstatou liberálneho postoja je však popieranie všetkých privilegií, pokiaľ sa tomuto slovu rozumie v jeho správnom a pôvodnom význame, to jest pokiaľ označuje stav, v ktorom sa niekomu poskytujú a zabezpečujú práva, ktoré sú pre iných za rovnakých podmienok nedosiahnuteľné.“

Liberál je človek, ktorý má rád slobodu a individualizmus. Hoci progresívci i konzervatívci by ju radi obmedzili, každý v mene vlastnej obľúbenej hrubej knihy.

„Je samozrejme pravda, že v boji proti tým, ktorí veria vo všemocný štát, sa skutočný liberál musí niekedy spojiť s konzervatívcom,“ zamýšľa sa Hayek (2004, s. 10). U nás sme však svedkami, keď práve socialisti a konzervatívci nachádzajú spoločnú pozíciu s dôrazom vo všemocný štát. Môžeme akceptovať, že politický konzervativizmus je v porovnaní napríklad s britským skôr iba jeho karikatúrou a namiesto neho používať presnejší termín klérosocializmus, ktorý sme už do verejného diskurzu ponúkli (Kačalka 2021).

No toto je skôr interný problém a v prvom rade je dôležité, aby nálepku konzervativizmu odňali vládnym stranám samotní konzervatívci a v lepšom prípade dokonca aj ponúkli plnohodnotnú politickú alternatívu. Napríklad na spôsob českého Fialu, ktorý volí politicky slobodnejšiu cestu ako Orbán.

Kým sa tak stane platí, že politický konzervativizmus na Slovensku súťaží so socialistickými stranami o priazeň rovnakého voliča veľmi podobnými nástrojmi sociálnej politiky, ktorý priamo zasahuje do ekonomickej slobody.

Dva najväčšie problémy Slovenska sú očakávané ťažkosti s ekonomickým rastom pre zložité prekovanie pasce stredného príjmu a starnutie populácie. Tváriť sa v prípade druhého vymenovaného problému, že ho vyrieši priaznivejšia rodinná politika je nepochopením spoločenských zmien. Dokonca už aj v Afrike platí, že vzdelanejšie ženy majú spravidla menej ako tri deti. (Pilling 2021). To, samozrejme, nijako nespochybňuje, že aj vysokovzdelená žena sa môže rozhodnúť pre oveľa viac detí, no je to skôr výnimka.

Slovensko sa potrebuje otvoriť aj lacnej pracovnej sile, vrátane mzdového dumpingu, aj tvorivému podnikateľskému prostrediu, ktoré prinesie biznis s vysokou pridanou hodnotou. Na to nestačí iba nateraz nedosiahnuteľné priaznivé podnikateľské prostredie a motivačné dane, ale potrebné je aj kultúrna otvorenosť, aby sa tu ľudia z iného prostredia dokázali cítiť ako doma.

Je pravda, že často počúvame ako multikulturalizmus nefunguje. No tiež platí, že krajiny, z ktorých to zaznieva sú hospodársky vyspelejšie. Prečo? Lebo z otvorenosti ekonomicky profitovali. Slovenská

prax navyše ukazuje, že kultúrne vojny a getá sociálne vylúčených si vieme doma vytvoriť už aj teraz a to bez otvorenia sa.

Napokon, ako podčiarkuje Hayek (1960): „To, čo odlišuje liberála od konzervatívca, je to, že nech sú jeho vlastné duchovné presvedčenia akokoľvek hlboké, nikdy sa nebude považovať za oprávneného vnucovať ich iným a že duchovné a časné sú pre neho rozdielnou sférou, ktorú si netreba zamieňať.“

Skutočný liberál – teda fanúšik ekonomickej aj kultúrnej slobody ťažko nájde veľa spoločných hodnôt, no musí si vyberať podľa momentálne ponuky – ako v hypermarkete. Nielen podľa značky, ale aj podľa skutočného zloženia. Tvrdenia, že práve konzervatívca má k liberálovi automaticky bližšie pripomína socialistickú snahu obmedziť nakupovanie (ideí) centrálnym plánovaním a zásobovaním.

Zoznam zdrojov

- Blaščák, Fedor: Kto mal problém so slávením Povstania, In: Sme, 2021 – dostupné online <https://komentare.sme.sk/c/22730161/kto-mal-problem-so-slavenim-povstania.html>
- Boas, Franz: The Limitations of the Comparative Method of Anthropology, 1896 – dostupné online <https://www.science.org/doi/10.1126/science.4.103.901>
- Boettke, J. Peter: F. A. Hayek Mysliteľ pre každé storočie, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, 2020.
- Butler, Eamonn: Hayek a jeho prínos k politickému a ekonomickému myslieniu dneška, Nadácia F. A. Hayeka, 2019
- Cívik, Matej: Liberáli a tí druhí, AKAMedia, 2017
- Denník Štandard: Migrácia nie je riešením poklesu populácie v EÚ, zhodli sa premiéri na demografickom summite v Budapešti, In Denník Štandard, 2021 – dostupné online <https://dennikstandard.sk/118554/migracia-nie-je-riesenim-poklesu-populacie-v-eu-zhodli-sa-premieri-na-demografickom-summite-v-budapesti/>
- Fiala, Petr; Mikš, František: Konzervatismus dnes: návrat k človeku a jeho miestu ve světě, Časopis Kontexty 2019 – dostupné online: <https://casopiskontexty.cz/konzervatismus-dnes-navrat-k-cloveku-a-jeho-mistu-ve-svete/>
- Frišo, Peter: Prečo Hayek nebol konzervatívcom, Práve spektrum, 2004 – dostupné online <http://www.prave-spektrum.sk/article.php?152>
- Gehrová, Ria: Organizátor Konzervatívneho summitu: Rozvody by som zakázal, sú jednou z najväčších tragédií spoločnosti, In: Denník N, 2021 – dostupné online <https://dennikn.sk/2548533/organizator-konzervativneho-summitu-rozvody-by-som-zakazal-su-jednou-z-najvacsich-tragedii-spolocnosti/>
- Gehrová, Ria: Slovensko má v boji o európsku agentúru nevýhodu, jej LGBT zamestnanci k nám nechcú prísť, In: Denník N, 2017 – dostupné online <https://dennikn.sk/878968/slovensko-ma-v-boji-o-europsku-agenturu-nevyhodu-jej-lgbt-zamestnanci-k-nam-nehcu-prist/>
- Gonda, Peter: Klasický ekonomický liberalizmus ako spojenec konzervativizmu. In: Konzervativizmus.sk, 2005 – dostupné online <https://konzervativizmus.sk/klasicky-ekonomicky-liberalizmus-ako-spojenec-konzervativizmu-2/>
- Hanus, Martin; Majchrák Jozef: Minister Krajniak - Liberálne elity si myslia, že dobrá reforma musí ľudí naštvať a ešte aj bolieť, In: Postoj.sk 2021a – dostupné online <https://www.postoj.sk/92588/liberalne-elity-si-myslia-ze-dobra-reforma-musi-ludi-nastvat-a-este-aj-boliet>
- Hanus, Martin: Koniec občianskych konzervatívov na Slovensku, In: Postoj.sk 2021b – dostupné online <https://www.postoj.sk/v-skratke/3193/koniec-obcianskych-konzervativcov-na-slovensku>
- Hayek, Friedrich Auguste: Cesta do otroctví, Barrister & Principal 2004
- Hayek, Friedrich Auguste: Why I Am Not a Conservative, In: The Constitution of Liberty, The University of Chicago Press, 1960, Dostupné online <https://www.cato.org/sites/cato.org/files/articles/hayek-why-i-am-not-conservative.pdf>

HN: Neúčasť Šatana? Je to diskriminácia, tvrdí europoslankyňa Záborská, Hospodárske noviny 2014 – dostupné online <https://dennik.hnonline.sk/sport/504375-neucast-satana-je-to-diskriminacia-tvrdi-europoslankyna-zaborska?noad=>

Chamber of Commerce: How rich is each US state?, Dostupné online <https://www.chamberofcommerce.org/how-rich-is-each-us-state/>

Joch, Roman: Evropský liberalismus a konzervatismus, In: Konzervatívni strana, 2002 – dostupné online <http://www.konzervativnistrana.cz/nazory/nase-nazory/nazor/article/evropsky-liberalismus-a-konzervatismus.html>

Kačalka, Ľuboslav: Socializmus s Matovičovou tvárou, In: Hnonline.sk, 2021 – dostupné online <https://komentare.hnonline.sk/komentare-hn/13418503-socializmus-s-matovicovou-tvarou>

Krivošík, Lukáš: Ako sme v našej britskej firme podporili hnutie Black Lives Matter , In: Postoj.sk, 2021 – dostupné online <https://svetkrestanstva.postoj.sk/73375/ako-sme-v-nasej-britskej-firme-podporili-hnutie-black-lives-matter>

Krivošík, Lukáš: Čaká nás hlasovanie, ktoré môže zmeniť internet, ako ho poznáme, In: Postoj.sk, 2019a – dostupné online <https://www.postoj.sk/41875/caka-nas-hlasovanie-ktore-moze-zmenit-internet-ako-ho-pozname>

Krivošík, Lukáš: S Hayekom až na prah viery, In: Postoj.sk, 2019b – dostupné online <https://www.postoj.sk/43231/s-hayekom-az-na-prah-viery>

Krivošík, Lukáš: Chick-fil-A: Sme úspešní, hoci v nedeľu máme zatvorené, In: Postoj.sk, 2020a – dostupné online <https://www.postoj.sk/54523/chick-fil-a-sme-uspesni-hoci-v-nedelu-mame-zatvorene>

Krivošík, Lukáš: Komentár: Konzervatívny liberál, liberálny konzervatívec, In: Aktuality.sk, 2008 – dostupné online <https://www.aktuality.sk/clanok/110945/komentar-konzervativny-liberal-liberalny-konzervativec/>

Krivošík, Lukáš: Slovensko obchádza strašidlo „kresťanského štátu“, In: Postoj.sk, 2020b – dostupné online <https://svetkrestanstva.postoj.sk/55019/slovensko-obchadza-strasidlo-krestanskeho-statu>

McQuail, Denis: Úvod do teorie masové komunikace, Portál, 1999

Mojžiš, Martin Kde leží deliaca čiara medzi konzervatívami a liberálmi?, In: Časopis Týždeň, 2019 – dostupné online <https://www.tyzden.sk/temy/57130/kde-lezi-deliaca-ciara/>

Obšitník, Lukáš: Konzervativizmus versus liberalizmus, Postoj.sk, 2007 – dostupné online <https://www.postoj.sk/391/konzervativizmus-versus-liberalizmus>

Pilling, David: Africa's population boom doesn't spell a demographic dividend, In: Financial Times, 2021 dostupné online - <https://www.ft.com/content/819e5d76-7652-4c4a-9157-b49d040fa1b6>

Pilz, Tomáš: Podporu rodiny na Slovensku povyšujeme nad migráciu. V strednej Európe v tom nie sme sami, uviedol Krajniak, Denník Štandard, 2021 – dostupné online - <https://dennikstandard.sk/118674/podporu-rodiny-na-slovensku-povysujeme-nad-migraciju-v-strednej-europe-v-tom-nie-sme-sami-uviedol-krajniak/>

Sedláček, Tomáš: Ekonomie dobra a zla, 65. pole, 2012

Smith Adam: Bohatství národů – Pojednání o podstatě a původu, Liberální institut 2016

Vydra, Anton: Aj konzervativizmus si vyžaduje neustálu reformu. In: Časopis Týždeň, 2019 – dostupné online - <https://www.tyzden.sk/temy/57131/ako-zachovat-biely-stlp/>

Wikipedia: Volebná účasť na Slovensku, dostupné online - https://sk.wikipedia.org/wiki/Volebn%C3%A1_%C3%BA%C4%8Das%C5%A5_na_Slovensku s

Woods, Thomas E., Jr: Ako katolícka cirkev budovala západnú civilizáciu, Postoj media, 2021